

Les relacions amoroses d'Elo Álvarez, Aurembiaix d'Urgell, Blanca de Antillón, Teresa Gil de Vidaure, Berenguera Alfonso, Sibilla de Saga... Amistançades, concubines o amants de Jaume I?*

M. Elisa VARELA-RODRÍGUEZ
Universitat de Girona

A MANERA D'INTRODUCCIÓ: LES RELACIONS DE PARELLA A L'OCCIDENT MEDIEVAL

No és fàcil d'entendre quins desigs i factors van impulsar algunes dones i alguns homes de l'època medieval a triar diverses formes de «convivència de fet» amb les seves parelles, és a dir, formes no regularitzades per una institució, independentment de la seva naturalesa civil o eclesiàstica, relacions amb una altra persona que sovint els ocasionaven algunes dificultats al llarg de la vida, encara que, de ben segur —si no, no les haurien triat—, també n'obtenien guanys de diversa mena —materials, afectius, d'estatus...

Tradicionalment, la historiografia reconeix que el model conjugal és el lligam que preval en la societat europea de l'Antic Règim,¹ sense que això vulgui dir que es consideri Europa com un espai homogeni quant al sistema familiar. S'entén per model conjugal un model monogàmic i quasi indissoluble, un espai exclusiu de l'exercici de la sexualitat i de la procreació legítima, i estretament vinculat al règim dotal. El matrimoni era el punt on confluien les llargues i sovint difícils negociacions i acords familiars² dictats per interessos patrimonials, o pels equilibris de poder dels llinatges,³ que, en general, tenien en poca consideració les inclinacions i els sentiments dels promesos i/o contraents, però, en tot

* Vull donar les gràcies a Maria Teresa Ferrer i Mallol per confiar-me aquest encàrrec i a Teresa M. Vinyoles Vidal per totes les indicacions que m'ha proporcionat.

1. Vegeu Jack GOODY, *La evolución de la familia y del matrimonio en Europa*, Barcelona, Herder, 1986; Jack GOODY, *La familia europea*, Barcelona, Crítica, 2000; Jack GOODY, *Femmes. Mariages-Linages*. Mélanges offerts à Georges Duby, Bruxelles, Bibliothèque du Moyen Âge, 1992; Jack GOODY, «Inheritance, Property and Women: Some Comparative Considerations», a Jack GOODY, Joan THIRSK i Eduard P. THOMPSON (ed.), *Family and Inheritance*, Cambridge, 1976; Jack GOODY, *Production and Reproduction: A comparative Study of the Domestic Domain*, Cambridge, 1976; Carmen TRILLO SAN JOSÉ (ed.), *Mujeres, familia y linaje en la Edad Media*, Granada, Universidad de Granada, 2004; Marta BELTRÁN TARRÉS, Carmen CABALLERO NAVAS, Montserrat CABRÉ i PAIRET, Mª Milagros RIVERA GARRETAS i Ana VARGAS MARTÍNEZ, *De dos en dos. Las prácticas de creación y recreación de la vida y la convivencia humana*, Madrid: Horas y HORAS, 2000.

2. Pauline STAFFORD, «The Bride to Be. Marriage and the family. Noble Women. Royal Princesses. Widows and sisters. Betrothal», a *Queens, Concubines and Dowagers. The king's Wife in the Early Middle Ages*, Londres, 1983, p. 32-59.

3. Com diu Jack Goody, en diferents treballs, Occident viu una llarga tensió entre societat civil i Església que s'aprecia en les prohibicions matrimonials cristianes. Aquestes prohibicions es bilateralitzen progressivament incorporant aquesta transformació tant el parentiu per afinitat com aquell que podien anomenar parentiu per relacions de quasi afinitat.

cas, cal dir que, ho vulguin o no les famílies, les persones, dona o home, poden —i ho feien amb més o menys dificultats— introduir canvis en les relacions i modificar així les expectatives matrimonials.⁴

Les reformes gregorianes a partir del segle XI, el seu aprofundiment al llarg del segle XII⁵ i l'afermament del caràcter sacramental del matrimoni al llarg del segle XIII van conferir més eficàcia a aquesta institució —consolidadora del sistema patrilíneal i perpetuadora de les elits de govern— i la van dotar d'una dimensió carismàtica i d'una sanció religiosa.⁶

Una lectura atenta de fonts documentals diverses —notarials, eclesiàstiques, i també patrimonials— ens permet apreciar que la convivència de fet o *more uxorio*, com diuen algunes fonts, va ser una de les formes de convivència escollida per algunes dones i alguns homes de diferents classes i estaments socials medievals.⁷

EL CONCUBINAT O AMISTANÇAMENT

El concubinat com a forma de convivència, juntament amb l'adulteri, la poligàmia, etcètera, apareixen a les fonts, en determinats moments, com a «transgressions» o com a violacions de les lleis,⁸ però eren i són —com ho és el matrimoni— estats o elements dinàmics que donen compte de la seva percepció social i de la seva construcció com a delicte tant en la literatura normativa i en les compilacions jurídiques com en la consciència col·lectiva de la societat. Totes les formes de convivència estan connectades a la moral individual i social i són resultat de la combinació del rigor normatiu i de la praxi repressiva, però també de les variants i vies paral·leles d'evolució de la idea de matrimoni canònic.

Les fonts i la literatura historiogràfica permeten copsar que aquests circuits paral·lels, aquestes variacions més o menys reglamentades, no eren fenòmens marginals que actuaven com a estabilitzadors del sistema, sinó que es covaven al seu si i hi introduïen les llavors de les transformacions que maduraven lentament al llarg dels segles, i potser haurien permès a algunes d'aquestes formes mantenir la seva vitalitat i adaptabilitat fins als nostres dies.

Les fonts ens permeten afirmar que un «petit sector»⁹ de la població medieval optava per la convivència sense cap contracte institucional, triava una convivència assentada només en «la força» que dóna el reconeixement propi i, *a posteriori*, el coneixement públic i manifest de l'existència continuada d'una relació,¹⁰ i sovint de fills nascuts d'aquesta mateixa relació. Les fonts també permeten

4. Els matrimonis clandestins —abans de Trento— i després els «matrimonis amb fuga» són dues formes de matrimoni que no passen per l'obtenció de l'assentiment familiar.

5. No menys important és l'esforç de sistematització del dret canònic clàssic —al llarg d'aquest segle. Així, el dret i la teologia construeixen la completa sacramentalitat del matrimoni cristià.

6. Vegeu Margherita PELAJA i Lucetta SCARAFFIA, *Due in una carne. Chiesa e sessualità nella storia*, Roma, 2008.

7. Angela M. LUCAS, *Women in the Middle Ages. Religion, Marriage and Letters*, Brighton, The Harvester press Limited, Segona part, «Women and Marriage», 1985, p. 61-134; James A. BRUNDAGE, «Concubinage and Marriage in Medieval Canon Law», *Journal of Medieval History*, núm. 1 (1975), p. 1-17.

8. Vegeu Silvana SEIDEL MENCHI i Diego QUAGLIONI (cur.), *Trasgressioni. Seduzione, concubinato, adulterio, bigamia (XIV-XVIII secolo)*, Bolonya, Il Mulino, 2004.

9. Dic «petit sector», però realment no disposem de dades, ni aproximatives, sobre el nombre de persones que optaven per formes de convivència diferents del matrimoni civil i/o eclesiàstic.

10. Diu el diccionari de la *Gran enciclopèdia catalana* (GEC) que l'amistançament és la relació sexual habitual fora del matrimoni i que el concubinat o concubinatge és la cohabitació sense estar legalment units en matrimoni, o fer vida marital amb algú sense ésser-ne cònjuge. Però també recull el diccionari que en certes èpoques i societats existia el concubinat entès com la cohabitació amb el marit, però amb una categoria inferior a la muller legítima. Així, una concubina és una dona que fa vida de parella sense ésser unida per matrimoni, però el diccionari també recull que en el dret penal una amistançada és una «dona que viu en amistançament amb un home sabent que és casat», i també defineix l'amistançament com l'adulteri del marit,

apreciar que aquelles dones i aquells homes que triaren una forma de convivència no regulada institucionalment no solament pertanyien, com s'ha afirmat sovint, als estaments o classes populars, sinó que als estaments nobiliaris i als cercles de la reialesa¹¹ també hi trobem gent que es decantava per aquestes formes de convivència.

El concubinat o amistançament havia gaudit, al llarg de la història europea, a més d'una assentada tolerància, d'un cert reconeixement jurídic.¹² Es considerava una unió de dignitat inferior al matrimoni, però que en contenia els mateixos elements essencials.¹³ L'Església no havia mantingut postures especialment rígides envers aquesta forma de convivència. I si, al segle VI, el bisbe Cesari d'Arle¹⁴ havia reconegut la impossibilitat d'excomunicar totes i tots els concubins, perquè eren molts, al tombant del segle XIV sant Bernadí de Siena instava, al contrari, els homes a deixar les concubines i a casar-se.¹⁵ Sant Bernadí no utilitzava gaires arguments de tipus ètic, potser difícils tant per a ell com per a l'Església, ja que eren pràctiques difoses que no eren percebudes com a abusos i que també estaven esteses entre alguns eclesiàstics. Potser va ser el fet que fos una tradició arrelada allò que va provocar que la criminalització de la convivència *more uxorio* s'imposés a Europa bastant tardanament, al llarg del segle XIV, per acabar el 1415 en la constitució *Supernae dispositionis* del Concili V del Laterà, coneguda com la primera norma universal que prohibia el concubinatge dels laics.¹⁶

Però, si bé encara no podem avaluar l'eficàcia de les mesures posteriors a la promulgació, tampoc no podem acceptar com a vàlida la generalització i la distinció entre una Europa mediterrània dominada per una postura catòlica inclinada a evitar una repressió oberta del concubinatge, i a combatre'l per mitjà de confessors i missioners, i una Europa protestant més inclinada vers el rigorisme.¹⁷

En el context europeu, potser les altes jerarquies eclesiàstiques, incloses les de la península Ibèrica, donen més importància a les exigències polítiques que a les regles, encara que serà l'Església i no l'Estat qui promourà la lluita contra diverses formes de convivència. A d'altres territoris, com a Itàlia, l'historiador Giovanni Romeo ens diu que a la diòcesi de Trento, una de les més ben estudiades, el concubinatge dels eclesiàstics no era malvist per la comunitat i que aquesta forma de vida en parella

caracteritzat per la relació sexual habitual i permanent amb una dona que no sigui la seva muller. Podríem dir que l'amistançada o concubina és la dona que viu sense un lligam institucional regularitzat, és a dir, el que en castellà es diu també «concubina» o «barragana». Com es pot veure, amistançament i concubinat o concubinatge no són sinònims o no sempre ho són, però no és fàcil apreciar-ne la diferència en la documentació perquè sovint les fonts sí que els fan servir com a termes quasi sinònims. El terme «concubina» es fa servir de vegades per a designar alguna dona rival de la muller legítima, i sembla que aleshores pren una connotació negativa: és una denominació pejorativa o que desprestigia. Cf. també la definició d'Henri LECLERQ, «Concubinat», a Fernand CABROL i Henri LECLERQ (ed.), *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, París, 1924-1950.

11. Pauline STAFFORD, *Queens, Concubines...*; ARTURO FIRPO, «Las concubinas reales en la Baja Edad Media castellana», a Yves-René FONQUERNE i Alfonso ESTEBAN (COORD.), *La condición de la mujer en la Edad Media. Actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez del 5 al 7 de noviembre de 1984*, Madrid, Universidad Complutense, 1986, p. 333-341.

12. Com diu Pauline Stafford: «The distinction between marriage and concubinage was not entirely simple, nor did it remain unchanged throughout the period...», a Pauline STAFFORD, *Queens, Concubines...*, p. 62.

13. Si bé el concubinat pot ser una convivència més o menys llarga, legalment, un cop acaba, la muller i els fills queden sense protecció, com diu Pauline Stafford: «Concubinage, on the other hand, is a sexual relationship, usually of long —even lifelong— duration, but lacking legal protection for the woman and her children, and easily terminated», a Pauline STAFFORD, *Queens, Concubines...*, p. 63.

14. Gabriella ROSSETTI, «Il matrimonio del clero nella società altomedievale», a *Il matrimonio nella società altomedievale*, vol. I, Spoleto, 1977, p. 473-554, especialment p. 551-522.

15. Vegeu Lucia FERRANTE, «Consensus concubinarius: un'invenzione giuridica per il principe?», a *Trasgressioni...*, p. 113.

16. Anna ESPOSITO, «Adulterio, concubinato, bigamia: testimonianze dalla normativa statutaria dello Stato pontificio (secoli XIII-XVI)» a *Trasgressioni...*, p. 21-42. Per a la *Supernae dispositionis*, vegeu Joseph ALBERIGO, Perike P. JOANNOU, Claudio LEONARDI i Paulo PRODI (cur.), *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, Frigurb, Herder, 1962, p. 599.

17. Cf. James CASEY, *La famiglia nella storia*, Roma, Bari, 1999, p. 133-134.

afectava quasi la meitat dels clergues; no se saben, però, les dades del concubinat de les persones laiques.¹⁸ Les fonts estudiades fins ara semblen donar uns indicatius bastant similars per a diverses diòcesis de Catalunya i de la península Ibèrica.

Si bé la reforma de l'Església no aconsegueix acabar amb el concubinat ni eclesiàstic ni laic, sí que acaba, progressivament, amb els tradicionals privilegis de la concubina i dels seus fills i filles. L'Església aconseguirà que la concubina sigui considerada amant i els seus fills, bastards o il·legítims, allunyant-los de l'herència.¹⁹ I si normalment s'ha considerat que l'oposició de l'Església al concubinat radicava en consideracions morals i ètiques, resultant de la seva concepció de la sexualitat com quelcom fonamentalment pecaminós, no s'ha de descartar també el fet de lluitar contra la presència d'hereus o hereves addicionals, els quals podien dificultar o impedir les donacions amb finalitats pietoses. En qualsevol cas, hem de tenir en compte que en el concubinat, com en d'altres formes de convivència, sempre hi ha una interacció entre norma i praxi, i en aquesta darrera és important la reacció de la comunitat, del barri..., i les institucions ho tenien en compte a l'hora del funcionament de les instàncies de control i de la reglamentació dels conflictes.

L'Església s'anirà reservant progressivament no solament el control del consens dels promesos, sinó també la legitimitat de les aliances en exercir el control dels graus de parentiu entre el contraents per a evitar l'incest. D'aquesta manera, l'Església va controlant cada cop més la regulació del matrimoni en totes les capes socials. Si això és important a nivell general, més ho és pel que fa al matrimoni entre els poderosos;²⁰ i la regulació del matrimoni entre aquesta classe social es feia en realitat sense tenir gaire en compte les preferències dels contraents, ni la seva sexualitat. Els elements a considerar eren més la transmissió de drets, les necessitats dels llinatges o les estratègies econòmiques, socials i polítiques.

Moltes fonts catalanes, i també d'altres territoris europeus, donen compte de la tolerància de l'Església —sobretot abans de Trento— i de les autoritats civils envers el concubinat i l'amistanyament de dues persones que no tenien impediment ni obstacle legals, és a dir, de dues persones lliures. Les unions de fet estaven molt difoses, i a vegades eren difícils de distingir dels matrimonis legítims —cal recordar que fins a Trento ambdues eren unions vàlides. D'altres fonts, com els processos i en general els documents judicials, mostren el funcionament de les institucions repressives envers l'amistanyament quan aquest és sinònim d'adulteri.

Alguns historiadors i historiadores sostenen que en el tema de l'herència, per exemple, durant els segles VI, VII i primeres dècades del VIII, és molt difícil distingir entre els fills nascuts d'una relació amb la muller o amb la concubina, i en les dinasties merovíngia i dels primers carolingis, els fills de les concubines tingueren quasi els mateixos drets que els fills nascuts de la relació matrimonial.

18. Giovanni ROMEO, *Amori proibiti. I concubini tra Chiesa e Inquisizione*, Roma, Bari, 2008, p. 13.

19. Segons alguns historiadors del dret, el concubinat medieval i el de la primera edat moderna tenien molts elements en comú amb d'altres formes de matrimoni de segona classe —com, per exemple, el morganàtic o el concubinat de l'antiga Roma— com era la limitació dels drets dels fills nascuts d'aquesta unió. Vegeu James A. BRUNDAGE, «Concubinage and Marriage in Medieval Canon Law», *Journal...*, núm. 1, p. 1-17; E. JOMBART, «Concubinage», a *Dictionnaire de droit canonique*, vol. III, París, 1942, col. 1513-1524; Jean GAUDEMET, *Le mariage en occident. Les moeurs et le droit*, París, Du Cerf, 1987, p. 174-175 i 348-350.

20. Algunes estudioses i alguns estudiosos sostenen que, a Europa —en moments històrics diferents—, mantenir una concubina era un dels indicadors d'un estatus elevat, és a dir, de riquesa i de poder. Els homes del poble podien prostituir dones o tenir enamorades o tenir relacions de llarga durada amb dones del seu mateix estatus, però no podien mantenir concubines i els fills nascuts de la relació i alhora mantenir la dona i els fills nascuts del matrimoni. Perquè s'entenia que els homes que volien tenir concubina s'havien de fer càrrec del seu allotjament i manteniment i dels fills que tinguessin. S'entenia que la concubina era un luxe, i havia d'anar elegantment vestida i arreglada, per a actuar realment com a símbol de poder.

EL CONCUBINAT I LA LLIBERTAT FEMENINA

En tot cas, quan dues persones decideixen sostenir una relació no sancionada per cap institució —només legitimada pel seu conuiu i pel coneixement públic de la relació més o menys perllongada de la parella—, o s'hi veuen empeses, busquen o entenen que les formes de convivència no regularitzades són més lliures? O, dit d'una altra manera, consideraven que d'altres formes de convivència com el concubinat —i l'amistançament²¹ quan s'emprava com a sinònim del primer— eren formes més «lliures» d'entendre la relació i el vincle amb la parella? Diria que no, si s'entén la llibertat en el sentit d'un lligam sense obligacions, si s'entén la llibertat en el sentit que li ha donat el pensament individualista occidental sorgit a partir del Renaixement i que pren carta de naturalesa amb la Il·lustració.²² Una llibertat que no sempre té en compte, com allò més important, la relació mateixa, el lligam amb l'altre o l'altra, l'amor, el desig i el respecte a l'altre o l'altra.

Com diu Luisa Muraro, a Occident es coneix molt més bé la història de la promoció social de les dones que la història de les seves experiències de llibertat femenina al llarg del temps, malgrat que, com diu Joan W. Scott, «l'experiència és una història del subjecte.»²³ Conegudes o no aquestes experiències de llibertat, les dones han sabut recuperar el gust per la vida en la «llibertat de ser» per reciprocitat relacional.²⁴

El concubinat o amistançament podia ser una relació més lliure quan era una relació triada i desitjada pels membres de la parella, més que pactada pels llinatges. En tot cas, poden ser relacions volgudes i desitjades pels membres de la parella i poden ser —com també ho pot ser el matrimoni— experiències de llibertat, en tant que relacions en les quals es pot exercir la llibertat. Però ho seran si són experiències en les quals es pot significar lliurement la diferència sexual i l'existència pròpia de cadascú dins el món, com diu Ida Dominijanni.²⁵

Entesa d'aquesta manera, és evident que la llibertat no es pot confondre amb l'emancipació i la igualtat com sovint s'ha fet, perquè en l'emancipació i en la igualtat la mesura és la masculina, és

21. En el cas que tractem, el de les dones que van viure o mantenir relacions amb Jaume I, farem servir com a sinònims aquests dos termes. Faig servir el terme «amistançament» perquè és el més corrent en la documentació catalana. Entenc que, en aquest cas, el terme «amistançament» dóna compte del poder i de l'estatus del monarca, sovint fins al punt de desafiar les autoritats eclesiàstiques i les convencions i normes civils. Encara que utilitzem el terme «amistançada» com a sinònim de «concubina», hem de dir que hi havia —o podia haver-hi— diferències molt notables —socials, econòmiques, de consideració, etcètera— entre les dones així denominades. En general, les concubines eren dones de condició elevada —majoritàriament de la noblesa o de l'entorn de les famílies de funcionaris reials (que denominarem famílies curials)— que necessitaven rendes importants per a mantenir el nivell de vida al qual estaven acostumades i per a mantenir, com el seu estatus requeria, els fills nascuts de la relació amb el rei. Mentrestant, les amistançades podien ser dones de diferents estaments socials, dones de la burgesia comercial, menestrals i dones del poble. Per a totes aquestes dones, potser és més adequat el terme «amistançada», ja que l'home amb el qual sostenen la relació no pot fer-se càrrec, o no se'n fa, de garantir-los un espai propi per a viure, ni tampoc el sosteniment per a viure elles i els fills de la relació. En molts casos, sembla més que es tracta de relacions que neixen pel trencament de la convivència matrimonial d'algun membre de la parella —perquè es trenca el lligam d'afecte, o la relació sexual, per les, a vegades, reiterades absències degudes a viatges, o a la captura i captivitat, o d'altres motius—, o per manca d'un dels components de la parella, o d'una tria clara d'una relació sense sanció institucional...

22. Mary Wollestonecraft, filòsofa i escriptora anglesa, ja va entendre que la llibertat femenina era com una espina per al projecte igualitari modern i per a l'il·luminisme. El liberalisme com a ideologia i conjunt de regles i principis per a la política ha anat reduint i erosionant la llibertat com a experiència. Vegeu Ida DOMINIJANNI, «La apuesta de la libertad femenina», *DUODA. Revista d'Estudis Feministes*, núm. 26 (2004), p. 99.

23. Joan W. SCOTT, «La experiencia como prueba», trad. d'Eva Espasa, a Neus CARBONELL i Meri TORRAS (ed.), *Feminismos literarios*, Madrid, 1999, p. 77-112, especialment p. 107.

24. Vegeu Patrizia CAPOROSI, *Il corpo di Diotima. La passione filosofica e la libertà femminile*, Macerata, Quodlibet, 2009, p. 201-207.

25. Ida DOMINIJANNI (cur.), *Motivi della libertà*, Milà, Franco Angeli, 2001, p. 9.

l'home. També a l'edat mitjana, encara que de vegades ens resulti difícil descobrir-ho i apreciar-ho, o ens resulti paradoxal, hi va haver dones que van viure experiències de llibertat, dones que van buscar i trobar la «llibertat de ser i d'estar al món segons una mesura femenina.» Però, com diuen les dones de la comunitat filosòfica Diòtima a les dones de finals del segle xx i inicis del XXI, ens resulta, sovint, difícil reconèixer la història i la tradició d'aquesta llibertat.²⁶

La llibertat és un fet del qual tenim experiència i que pot ser observat, però també és imprevisible, problemàtica, implica sempre un risc; com diu Jean-Luc Nancy,²⁷ ha de ser revisada contínuament i, com deia Hannah Arendt, portada de nou al món. És a dir, «la llibertat es presenta com la possibilitat d'allò altre i com la possibilitat dels altres a prop meu, amb relació a mi, en relació amb mi.»²⁸ La llibertat s'obté amb l'acceptació de l'autoritat materna i amb la permanent contractació entre autonomia i dependència que comporta la relació no solament amb la mare, sinó totes les relacions significatives que es mantenen al llarg de la vida en la societat.

Per a la filòsofa alemanya, el primer requisit de la llibertat és «la interioritat», és a dir, la relació entre si i si, en la qual prenen forma els pensaments, els desigs i les preferències que constitueixen la voluntat i que són la premissa de l'exercici de la llibertat.²⁹ És a dir, Hannah Arendt pensa la llibertat com a «facultat d'iniciar», de portar al món allò nou. La llibertat no és, per a la pensadora, alliberar-se dels lligams i de les relacions que ens vinculen als i a les altres i a la pròpia terra; la llibertat és una obertura que es dona en el reconeixement dels vincles i de les relacions. I la llibertat no és una característica de totes les formes de relacions humanes.

Entès així, el reconeixement de l'existència d'una relació de convivència per a les dues o per a una de les persones que formen la parella dona carta de naturalesa a la relació i crea un seguit d'obligacions entre la parella, i amb els fills nascuts, encara que no hi hagi un casament eclesiàstic i/o civil, i, sovint, va acompanyat del coneixement públic de la seva existència —indiscutible en el cas que existeixi descendència.

A diferents territoris europeus, es poden trobar diverses relacions afectives i de formes de convivència sense lligam institucional fins a l'aprofundiment de la reforma gregoriana i, a Catalunya, l'amistançament és una de les formes més comunes de convivència sense lligam institucional. La reforma gregoriana anirà aconseguint progressivament un canvi en les relacions tant del clergat com de la població en general, i anirà deixant menys espai a la desregularització de les relacions de parella.

Però, malgrat la reforma de l'Església, trobem més relacions de convivència no regularitzades en diferents sectors de la població, en alguns moments i territoris. Se'n poden apuntar causes molt diverses, per exemple la cerca més personal de parella —dintre de les limitacions que marcava el llinatge—, més important numèricament i més freqüent en el cas de les segones núpcies; la recerca d'experiències fora del model de matrimoni eclesiàstic dominant; el fet que als territoris fronterers, o en moments d'inseguretat o de lluites de poder i de violències, era més difícil per a algunes dones, tant de sectors populars com de l'aristocràcia, resguardar-se soles —solteres, o vídues amb filles i fills petits— de la violència o fer front a la desmesurada avidesa de sectors de la cavalleria feudal, o de la pròpia monarquia, o, en d'altres èpoques, de nuclis del poder polític i econòmic, sense algú que els donés suport i les ajudés a frenar la pressió o la violència contra elles.

26. DIÒTIMA, *Approfittare dell'assenza*, Nàpols, 2002.

27. Jean-Luc NANCY, *L'expérience de la liberté*, París, Galilée, 1988.

28. Tal com diu Luisa MURARO, «Ensenyar la llibertat», *DUODA. Revista d'Estudis Feministes*, núm. 26 (2004), p. 80.

29. Hannah ARENDT, «¿Qué es la libertad?», a *Entre el pasado y el futuro. Ocho ejercicios sobre la reflexión política*, Barcelona, 1996, p. 155-184, especialment p. 158-159.

En algunes ocasions, hi va haver dones, i menys homes, que van inventar formes de resistència o pràctiques que, per mitjà de l'entrada en alguna institució —fent-se familiar d'un orde militar o religions— o per mitjà de la paraula,³⁰ de l'escriptura, del gest³¹ o d'una acció³² aconseguïen refusar o frenar qualsevol tipus de violència,³³ sigui d'un individu, d'un grup o d'una institució, i defensaven, així, les seves possibilitats de vida i les de la seva possible descendència.

Ja hem apuntat diverses causes com algunes de les plausibles pel que fa a moure algunes dones a cercar relacions de convivència diferents del matrimoni institucional, com l'amistançament. En el cas de les vídues, o de dones que es casaven després del trencament d'una relació, o de dones que simplement es casaven més grans i que podien tenir ja una certa experiència vital del que eren o podien ser les relacions de convivència, podien voler triar³⁴ elles la persona amb la qual volien viure, fora de les obligacions o dels condicionaments que imposava la família o el llinatge. En l'elecció de la persona per a conviure —fos o no una elecció personal—, l' enamorament³⁵ podia ser o no l'element de partida. En aquest punt, hem de ser molt crítiques i estudiar molt bé les fonts textuais i iconogràfiques de l'època perquè els condicionaments moderns i contemporanis no distorsionin la lectura de l'edat mitjana.

Probablement, en el cas d'una segona relació podia tenir un pes més important el coneixement previ —a la cort, a balls, a caceres, a l'obrador, al barri, a reunions, a festes...—, el desig i l'afecte inicial, però no estem dient que en el cas de la formació de la primera parella no pogués ser també així. A l'edat mitjana, la gent es trobava molt —hi havia una variada vida social— a l'església o a la parròquia, a la plaça, al barri, a les cases, a les festes, a la fira, al mercat, als obradors, a l'escola, a casa de la mestra o del mestre, a casa de familiars, amics i coneguts que es visitaven, a les fonts i als pous, etcètera. Per tant, les nenes i els nens es coneixien perquè sovint jugaven junts o es veïen mentre les unes o els altres jugaven, o anaven a l'escola o a casa d'una mestra o d'un mestre; les joves i els joves també es trobaven i es coneixien, i també les dones i els homes adults, cadascú, evidentment, en el seu cercle social, econòmic i cultural.

La vida social propiciava que joves d'ambdós sexes i dones i homes tinguessin preferències en l'elecció de la parella, i que aquesta preferència de vegades fos ben acceptada per la família o el llinatge, i d'altres no tant o no gens, perquè interessos econòmics o polítics jugaven en contra de les preferències d'algun dels membres de la parella.

30. És el cas d'una comtessa de Pallars, la biografia de la qual està escrivint Teresa Vinyoles, que aconseguïa per mitjà de la paraula —mentre estava al castell envoltada de les seves dames i del servei— frenar la violència armada d'un nebot.

31. Com fa Maria de Castella. Vegeu Núria JORNET I BENITO, «La pràctica de la pau: Maria de Castella, reina d'Aragó», a *La diferència de ser dona. Recerca i ensenyament de la història*, Barcelona, CD-Rom, 2004, i <<http://www.ub.edu/duoda/diferencia/>> Altres dones van dur a terme pràctiques semblants. Vegeu també *VII Seminari Internacional de cultura escrita i visual «Josepa Arnall i Juan»*. *La pau a l'edat mitjana. Textos i imatges*.

32. Un exemple és el d'Àngela Benet Tolsà de Ripoll quan es tanca a l'habitació el dia del casament perquè no vol accedir a casar-se amb el jove que ha triat la seva mare. Vegeu Anna GIRONELLA I DELGÀ i M. Elisa VARELA-RODRÍGUEZ, «Entre madres e hijas: Beatrui Ros y Àngela Benet Tolsà de Ripoll», a *Vidas de mujeres del Renacimiento*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 2008, p. 131-162.

33. I entre la violència exercida s'ha de comptabilitzar la imposició d'una parella quan hi ha una clara oposició de la jove o de la dona.

34. Les fonts notariales ens permeten documentar vídues o dones més grans que trien la forma de convivència, fora de les imposicions familiars, i algunes viuen amistançades. No hem de pensar, però, que fos per a elles una necessitat —com ho és en l'actualitat— triar la persona per a conviure.

35. Entén per enamorament l'atracció inicial entre dues persones, que pot o no donar pas a l'afermament de l'amor com a sentiment més durador que inclou l'estima, el desig, l'afecte, el respecte... L'enamorament i l'amor són sentiments o experiències que estan documentats durant l'edat mitjana, malgrat la lectura distorsionada que n'ha fet el Romanticisme. El Romanticisme va inventar l'amor imaginari, amb un ser també imaginari, i és una de les invencions que ha utilitzat el patriarcat en contra de les dones, com ens explica l'extensa bibliografia sobre aquest tema.

Les grans famílies de l'aristocràcia de sang o dels diners i la reialesa podien i feien jugar interessos, que podien ser internacionals o de més llarg abast, i dificultar la disposició o la primera elecció de parella d'una o d'un dels seus membres, la qual cosa no vol dir que no intentessin afavorir el coneixement —per mitjà de cartes, dibuixos, pintures, etcètera— i la trobada dels seus membres en edat de formar parella per tal de propiciar-ne l'apropament. Aleshores com avui, l'amor, l'afecte, el respecte... es desenvolupaven després amb la convivència al llarg del temps.

Hem de deixar de banda la mirada distorsionada de l'amor romàntic. Hem de mirar les relacions afectives i les eleccions de parella a la llum de la seva època, i valorant els desigs i les llibertats que es prenien algunes dones i alguns homes en la tria de la persona que volien que compartís la seva vida, acceptant sovint, però, les línies que marcava la família o el llinatge. Després, en la convivència, potser algunes arriben a trobar allò que desitjaven de l'altre, o troben la manera d'actuar i d'acomplir una vida i uns projectes que les satisfan, i un afecte i respecte que són fonamentals en la relació amb la parella. Només així podrem comprendre les relacions afectives al llarg de la història i, pel que fa a aquest text, potser podrem entendre l'elecció de dones com Elo Álvarez, Aurembiaix d'Urgell, Blanca de Antillón, Teresa Gil de Vidaure, Berenguera Alfonso, Sibilla de Saga i d'altres³⁶ que la historiografia ha relacionat amb el monarca conqueridor.³⁷

EL CONCUBINAT A L'ÈPOCA DE JAUME I

Al segle XIII, el concubinat estava sota la mirada atenta de l'Església —la reforma gregoriana ja havia desplegat els punts fonamentals, sovint sense gaire èxit, i mirava d'aprofundir algunes línies doctrinals—, sense, però, que hagués desfermat —permanentment— una lluita oberta en contra seu o en contra d'altres formes de convivència, si aquestes no afectaven la successió o de forma important l'herència, i no provocaven escàndol ni enfrontament dintre de la família o del llinatge.

El rei Jaume I, com a gran senyor feudal, cavaller i guerrer,³⁸ i potser també com un senyal més del seu poder, va establir al llarg de la seva vida diverses relacions de convivència, de diferent durada, que no passaren pel matrimoni beneït per l'Església.³⁹ No se sap amb certesa quan comença a tenir relacions més duradores, que es poden definir com a concubinat o amistançament. Probablement, a més del poder del monarca, també el seu bon aspecte físic va jugar a favor de la seva facilitat per a atreure moltes dones.

Les dones que tingueren relacions de més o menys durada amb el monarca, aquelles que són conegudes com a amistançades, a més de bon aspecte físic, del fet de ser el rei, el seu senyor, com a no-

36. Traçarem les semblances d'aquestes dames bàsicament amb la bibliografia i les col·leccions diplomàtiques publicades; només en casos concrets hem fet servir fonts arxivístiques no editades, i ho indicarem oportunament.

37. Jaume I (Montpeller, 2 de febrer de 1208 - Alzira, 27 de juliol de 1276) fou rei d'Aragó (1213-1276), de València (1239-1276) i de Mallorca (1229-1276), comte de Barcelona (1213-1276), senyor de Montpeller (1219-1276) i d'altres feus a Occitània. Era fill de Pere el Catòlic i de Maria de Montpeller, nèt per via paterna de Sança de Castella i, per via materna, d'Eudòxia Comnè.

38. Entre l'abundant bibliografia sobre el Conqueridor, es poden citar, entre d'altres estudis: Robert I. BURNS, *Jaume I i els valencians del segle XIII*, València, Tres i Quatre, 1981 (pròleg de Joan Fuster); Antoni FURIÓ, *El rei conqueridor. Jaume I: entre la història i la llegenda*, Barcelona, València, 2007; Ferran SOLDEVILA, *Vida de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, Vicens Vives, 1968; Ferran SOLDEVILA, *Les quatre grans cròniques. Llibre dels feits del rei En Jaume*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2007 (revisió filològica de Jordi Bruguera, revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol); Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1918.

39. Aquestes relacions fora del matrimoni canònic són un dels motius que esmenta Robert I. Burns per fer un retrat força negatiu de Jaume I. L'historiador i jesuïta americà parla del Conqueridor en aquests termes: «adúlter incansable, amb la seva confusa col·lecció de mullers, dones i peticions de divorci» [...] «es va separar de la seva fidel muller i en desterrà una altra, i que no es va divorciar més per la sola raó de les amenaces papals d'excomunió i focs infernals...» Vegeu Robert I. BURNS, *Jaume I...*, p. 6.

bles que eren, de ben segur també van veure la possibilitat de dur a terme projectes en àmbits diversos, que el seu estatus noble inicialment no els permetia o no afavoria dur a terme —manca de diners, d'influència...—, i també podia comptar el fet de tenir un paper rellevant a la cort o el fet de poder influir en algunes de les decisions que el rei i la cort prenien, o el fet de poder disposar d'una situació econòmica molt millor, evidentment sense deixar de banda que el rei les havia pretès amb insistència i hi havia tingut moltes atencions, la qual cosa hauria afavorit que més d'una n'estigués enamorada o, si més no, sentís per ell un profund afecte i respecte. Moltes d'aquestes dones coneixien el monarca —com veurem més endavant— temps abans de començar la relació d'amistançament, perquè eren dones properes als cercles de la cort, per la qual cosa devien formar part dels cenacles de les dames més destacades a la cort i, per tant, el rei les coneixia i s'hi relacionava en festes, balls, vetllades literàries, recepcions, torneigs, caceres, etcètera.

ELIONOR DE CASTELLA, LA PRIMERA MULLER DE JAUME I

La primera muller de Jaume I va ser Leonor de Castilla o Elionor de Castella —filla d'Alfons VIII de Castella i d'Elionor de Plantagenet, germana de Berenguera i tia de Ferran III de Castella—; es van casar el febrer del 1221, després de dos prometatges de Jaume quan encara era infant. El primer prometatge el van signar —el febrer del 1210— el seu pare, Pere el Catòlic, i la comtessa Elvira d'Urgell, mare de la promesa, la petita Aurembiaix d'Urgell, i el segon el van signar Pere I i Simó de Montfort, el pare d'Amícia —la segona promesa del futur monarca— el 27 gener del 1211. Cap d'ambdós prometatges va acabar en matrimoni.

Elionor de Castella serà, doncs, la primera muller del monarca catalanoaragonès. Elionor i Jaume I eren parents de sisè grau: ambdós eren besnèts d'Alfons VII de Castella. Es van casar quan tenien cap als tretze anys el rei i cap als divuit la futura reina.

Després d'uns anys de bona entesa en els quals la reina —com ho demostren diversos documents— intervenia en les tasques de govern i del naixement de l'únic fill de la parella, l'infant Alfons, progressivament Elionor va desapareixent de la documentació.⁴⁰ La relació del matrimoni es devia anar deteriorant, ja que l'any 1225 es van signar els Pactes de Borja, que regulaven la separació d'Elionor i del Conqueridor, i uns anys més tard, després de vuit anys de matrimoni, va arribar el divorci (1229).⁴¹ Poc després, la reina ingressava al monestir de Santa María de Las Huelgas (Burgos), que era el panteó reial castellà i un dels llocs de retir de moltes dames de l'aristocràcia i de la família reial.

Una part de la historiografia tradicional masculina ha atribuït a la dama de la reina, l'aristòcrata castellana Elo Álvarez,⁴² una relació amorosa amb el monarca, si bé no han pogut afirmar amb seguretat que arribés a ser la primera amistançada;⁴³ només han pogut argumentar a favor de la possible relació algunes operacions econòmiques que el monarca va autoritzar a favor de la dama.

40. Segons Joaquim Miret i Sans, a partir dels anys 1224-1225, els reis ja no viatgen junts: cf. JOAQUIM MIRET I SANS, *Itinerari...*

41. El rei va al·legar com a motiu el parentiu, i aconseguí que el papa anul·lés el seu matrimoni amb Elionor. Vegeu, en relació amb l'al·legació reial, la nota 62.

42. L'aristòcrata Elo Álvarez sembla que va tenir un vincle important amb el comte de Rosselló, Nunó Sanç. No sabem si van conviure o si potser la seva relació venia per algun vincle de parentiu indirecte. El que sí que permet conèixer la documentació és que Elo rep del comte diverses donacions, per exemple les datades el 10 de desembre de 1221, de les quals és testimoni la reina Elionor.

43. El rei, en un document datat a Saragossa el 15 de març de 1225, dóna llicència a la noble Elo Álvarez per a empenyorar la vila d'Alfajarín.

Evidentment, era en l'entorn de la reina, entre les seves dames, on primer tenia possibilitat el rei de trobar dones joves, belles, preparades per a la vida a la cort, i algunes d'elles dones actives i amb el desig de fer, de no deixar passar la vida.

Entre aquestes cortesanes, va ser on primer va trobar dones que li agradaven: algunes van arribar a convertir-se en les seves amants més o menys ocasionals, i d'altres adquiriren l'estatus més permanent d'amistançada o concubina. És possible, o almenys no es pot descartar, que alguna de les cortesanes trobés en la relació amb el monarca la possibilitat de dur a terme projectes i d'establir-se a la capital o en alguna altra ciutat que li agradés, gràcies a les rendes que el rei li concedís, i gaudir d'una autonomia econòmica important en cas de tenir l'estatus d'amistançada o concubina. Algunes de les aristòcrates que es diu que van ser amistançades del rei van fer servir part de les rendes concedides per a fundar monestirs o per a ajudar algunes d'aquestes institucions en la construcció o reparació de la fàbrica monàstica, van patrocinar obres d'art o van fundar noves cases religioses —com va fer Teresa Gil de Vidaure—, o van donar quantitats substancials per a obres pies en general, i també algunes per a construir-se una bona casa, com Sibilla de Saga a Barcelona.

A LA RECERCA DE NOVA REINA

Pels volts del 1230, Jaume I busca una nova reina, i amb aquesta finalitat es van iniciar les negociacions per a concertar el prometatge del monarca amb la princesa Sança, filla d'Alfons IX de Lleó, però es van interrompre a la mort del monarca lleonès. Amb tot, les circumstàncies possibiliten el contacte del monarca catalanoaragonès amb la comtessa Aurembiaix d'Urgell, en ajudar-la el rei en la reclamació dels drets sobre el comtat.

Aurembiaix d'Urgell

Aurembiaix era filla d'Elvira Núñez de Lara, coneguda com a Elvira de Subirats,⁴⁴ i d'Ermengol VIII, comte d'Urgell i senyor de Lleida.

En quedar òrfena de pare, probablement cap al 1208 o el 1209, va romandre sota la tutela de la seva mare, la qual també va regir el comtat. La mort del comte Ermengol VIII propicià una època de turbulències al comtat d'Urgell, que potser empenyeren la comtessa Elvira Núñez de Lara a fer donació⁴⁵ de la regència del comtat d'Urgell al pare de Jaume I, Pere I el Catòlic (1196-1213). La comtessa va cedir al rei l'administració del comtat i li va retre homenatge com a feudatària, salvaguardant, però, els drets de la seva filla, Aurembiaix, com a hereva del comtat.⁴⁶

La donació de l'administració del comtat dóna compte de la doble dinàmica en què es movien l'aristocràcia comtal i la monarquia. D'una banda, la comtessa es veié sotmesa a l'avidesa d'altres

44. Segons Dolors Domingo, que segueix Bofarull, la comtessa Elvira (natural de Valladolid) era Elvira Núñez de Lara, filla de Nuño Pérez de Lara i Teresa Fernández de Traba. Vegeu Dolors DOMINGO, *A la recerca d'Aurembiaix*, Lleida, Universitat de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2007, p. 19.

45. Datada el 30 d'octubre de 1209.

46. Durant la regència reial del comtat, la comtessa Elvira es va retirar amb Aurembiaix al monestir de Sant Hilari de Lleida, del qual havia estat la principal fundadora. Segons Lladonosa, el monestir de monges cistercenques de Sant Hilari hauria estat residència habitual de la comtessa Elvira i de la seva filla Aurembiaix des de la mort d'Ermengol VIII —el qual va fer deixes importants al monestir, en el seu testament. L'historiador lleidatà diu que aquesta vinculació explicaria que Aurembiaix escollís Sant Hilari en el moment de fer donació del comtat d'Urgell a Jaume I. Aquest monestir també va ser —segons consta als testaments— l'indret triat per mare i filla per a ser soterrades. Vegeu Dolors DOMINGO, *A la recerca...*, p. 60.

potents clans nobiliaris, cobejosos de rendes, i, per tal d'evitar el desmembrament del comtat i de preservar-lo per a la seva filla, va haver de fer-ne donació al rei. D'altra banda, Pere el Catòlic, com altres monarques del seu temps, començà a obrir els camins d'incorporació dels comtats a la Corona aprofitant moments de feblesa de les dinasties comtals, com ara la viudedat de la comtessa i la minoritat de la futura hereva. Els reis intentaran incorporar els comtats estrictament per mitjà de vincles feudals, o per mitjà de vincles matrimonials. En aquesta doble via, Pere I el Catòlic i Elvira Núñez de Lara, senyora d'Urgell, signen un precontracte matrimonial per a unir en el futur els seus fills, Jaume i Aurembiaix. El rei va regir el comtat d'Urgell fins a la seva mort a Muret el 1213.

De nou, Elvira i Aurembiaix es trobaven sense protecció davant dels potents Cabrera, que volien emparar-se del comtat. Guerau Ponç IV de Cabrera, aprofitant la minoritat de Jaume I, recuperà el comtat d'Urgell.

La comtessa Elvira va contraure matrimoni amb Guillem de Cervera, senyor de Juneda, amic, marmessor i valedor del comte Ermengol VIII en les disputes amb els Cabrera, i la seva filla va ser enviada a Castella amb els seus oncles, els Lara, un poderós llinatge castellà. En terres castellanques va créixer i es va casar amb Álvaro Pérez.⁴⁷

Entre el 1220 i el 1224, va morir Elvira Núñez de Lara, senyora d'Urgell: havia fet testament el 26 de juliol de 1220 i havia llegat tots els seus vestits, vasos de plata, cobrellits i tots els béns mobles al monestir de monges cistercenques de Sant Hilari de Lleida, perquè els venguessin i invertissin els diners en l'obra del monestir. Elvira havia estat la principal fundadora del cenobi i volia garantir-ne la continuïtat i la protecció, que encarregà al seu marit Guillem de Cervera. La comtessa no oblidà els pobres en el seu testament i va deixar diners per als vestits de la gent pobra i per als vestits de les monges.

A partir del 1229, aprofitant la mort de Guerau Ponç de Cabrera i la successió al capdavant del comtat d'Urgell del seu fill Ponç Guerau III de Cabrera, la documentació permet detectar moviments de l'hereva del comtat d'Urgell, Aurembiaix, per a iniciar la reclamació dels seus drets sobre el comtat. Aurembiaix es movia entre la gran noblesa castellana: pertanyia a dues grans famílies de l'alta aristocràcia castellana, els Lara, per la seva mare, i els Castro, pel seu marit. Però ja des del 1226, Aurembiaix concedeix rendes i senyorijs com a senyora de les terres d'Urgell; així, l'1 de maig d'aquell any, un document datat a Toledo recull la concessió del castell de Montmagastre a Ramon de Peralta, com a pagament pels serveis que aquest va prestar als seus pares; i pels cinc mil morabatins que Peralta li havia deixat, li concedia les rendes i el senyoriu dels castells i les viles de Gavasa, Puig-roig, Rocafort i Pelegrí.

Les lluites polítiques castellanques amb la derrota dels Lara, la separació del seu marit,⁴⁸ Álvaro Pérez, i segurament l'arribada a la majoria d'edat van ajudar Aurembiaix a prendre la decisió de retornar al comtat d'Urgell.

La jove comtessa va buscar valedors per a reclamar Urgell, i ho va fer vinculant-se a l'orde de Sant Jaume o de Santiago,⁴⁹ prometent, com era costum, prendre l'hàbit si es decidia a fer-se'n religiosa, i

47. Fill de Pedro Fernández de Castro i de Jimena Gómez.

48. Com ja he comentat, la reforma gregoriana des del segle XI anirà imposant un model de matrimoni monògam, indissoluble i exogàmic. La unió entre cosins i familiars fins a la setena generació esdevenia una pràctica incestuosa, i era imprescindible la dispensa papal. En cas que el matrimoni no anés bé, era una bona excusa per a la separació. Aurembiaix i Álvaro Pérez podien al·legar parentiu, ja que compartien com a avantpassat Pedro Fernández de Traba, el qual s'havia casat amb Major, la filla d'Ermengol V. Les lleis canòniques aniran reiterant la prohibició del matrimoni entre parents.

49. L'orde de Santiago, des de la seva butlla fundacional —donada pel papa Alexandre III l'any 1175—, admet que en formin part dones i homes. A diferència d'altres ordes, al de Santiago, tots els membres a excepció del mestre es podien casar i les esposes dels *freires* podien pertànyer a l'orde com a religioses amb vot de castedat i d'obediència. Així, les cases femenines de l'orde de Santiago van ser institucions importants i s'hi retiraven les dones i els fills dels *freires* quan aquests anaven a la

fent donació d'alguns béns,⁵⁰ els quals conservaria en usdefruit fins a la seva mort⁵¹ i després passarien a l'orde. Aurembiaix es va fer *freila* secular, és a dir, era de les membres de l'orde que podien viure en família. Va formular la seva promesa al mestre d'Uclés l'agost del 1228.⁵²

Però no solament diversos documents ens donen notícies dels moviments de la jove comtessa; la mateixa crònica de Jaume I, el *Llibre dels feits*, recull la trobada i negociació —probablement la primera— entre Aurembiaix i els seus valedors, per una part, i el rei, la cúria i els prohoms de Lleida, per l'altra. El document, datat l'1 d'agost de 1228, permet apreciar els interessos del monarca i intuir els acords amb la ciutat i els prohoms lleidatans, aprofitant la necessitat de la comtessa d'arribar a un pacte per tal de recuperar el comtat d'Urgell. Segons el document, la comtessa lliurarà al monarca el comtat, i ella el tindrà en el futur en feu; promet també no casar-se sense el consentiment reial, ni fer testament abans de recuperar alguns castells tal com fixava el document. El conveni o acord que van subscriure Jaume I i Aurembiaix era a la vegada un jurament d'homenatge. La comtessa recuperarà els castells i el comtat i, a canvi, en farà donació al rei i el reconeixerà com a senyor i, per tant, el monarca incorporarà així els territoris d'Urgell a les possessions reials.

Fins aquí la part patrimonial dels convenis entre Jaume I i Aurembiaix d'Urgell, però aquests convenis donen compte d'una relació amorosa entre ambdós, com diu una part de la historiografia? Només dues fonts permeten albergar certs dubtes quant a l'existència d'una relació més personal que la pròpia del rei i una gran aristòcrata i feudatària.

La primera font és un fragment de la crònica del monarca, una font d'altra banda no precisament imparcial també en assumptes amorosos. Al capítol 45, el rei narra un episodi una mica fosc, segurament volgudament fosc:

E quan haguem lliurat lo castell de Balaguer a la comtessa, anam-nos-en ab ella a Agramunt, e albergam en la costa de la serra d'Almenara a vista d'Agramunt [...] al matí llevam-nos, e isqueren los hòmens a nós, en entram-nos-en a Agramunt e metem la comtessa dins al castell.⁵³

L'altra font és el contracte que fa redactar la comtessa d'Urgell, probablement a l'escribania del comtat, en el qual una part de la historiografia ha interpretat que s'estableix un acord de convivència. El document, el pergami 389 de Jaume I, sembla més aviat recollir un precontracte matrimonial⁵⁴ entre el rei i la comtessa. En aquest tipus de precontractes, s'estipulava que, en cas d'existència de fills, algun d'ells n'heretaria els béns, i així es convenia en la confirmació de la donació del comtat d'Urgell i la ciutat de Lleida feta per Aurembiaix. Però la confirmació també recull que, en cas de no haver-hi fills, els territoris del comtat s'incorporaran a les possessions de la Corona.

guerra: vegeu Maria Soledad FERRER VIDAL, «Los monasterios femeninos de la Orden de Santiago durante la Edad Media», a *Simposio Internacional sobre las Órdenes Militares en el Mediterráneo Occidental durante los siglos XII-XVIII*, Madrid, Casa de Velázquez, 1983-1989, p. 41-50. Sobre l'orde de Santiago, vegeu María-Milagros RIVERA GARRETAS, «La Orden de Santiago en Castilla la Nueva en los s. XII y XIII», a *Simposio Internacional...*, p. 23-40; Regina SÁINZ DE LA MAZA LASOLI, «Aspectos relevantes de la Orden de Santiago en Aragón en el siglo XIII y primera mitad del XIV», a *Simposio Internacional...*, p. 85-102; María ECHÁNIZ SANS, *Las mujeres en la Orden de Santiago en la Edad Media*, Lleó, Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo, 1992.

50. Sembla que va donar a l'orde les terres que havia heretat de la seva mare a Galícia.

51. Era costum que els i les familiars de l'orde de Santiago o de Sant Jaume elegissin sepultura en un espai de l'orde, i en el moment del traspàs fossin vestits amb l'hàbit d'aquest orde.

52. Va fer efectiva l'entrada a l'orde de Santiago d'Uclés el 6 de maig de 1229.

53. Ferran SOLDEVILA (ed.), *Les quatre...*, p. 27.

54. Tal com diu la historiadora Dolores DOMINGO, *A la recerca...*, p. 97.

Que el document sigui un precontracte matrimonial no exclou l'existència d'una relació amorosa entre el rei i la comtessa d'Urgell; en tot cas, si aquesta relació no era gaire sòlida, la separació amb motiu de la preparació de la conquesta de Mallorca i després la marxa del rei al capdavant de l'expedició a l'illa podien trencar-la, fet que podia aprofitar el monarca mateix per a oblidar-se de qualsevol pensament de matrimoni. Però també és bastant probable que la comtessa, Aurembiaix, encara que jove, fos una dona amb una certa experiència, i potser triés allunyar-se dels jocs d'interessos de la política catalanoaragonesa, buscant en l'infant Pere de Portugal seguretat i tranquil·litat per a ella i per a la població de les seves terres. La comtessa es casà l'any 1230.

Si la comtessa va mantenir una relació amb el rei, segurament no es devia perllongar gaire en el temps. Potser, en el moment en què s'havien trencat els lligams afectius amb les seves respectives parelles i enmig de les negociacions, acords i convenis, va néixer una relació amorosa, però segurament mai no es va arribar a convertir en un concubinat o amistançament; almenys cap document no ens permet afirmar-ho amb seguretat.

La vida d'Aurembiaix va ser l'escenari de les lluites de la seva classe i de la seva època. Va lluitar per recuperar les possessions urgelleses que li pertanyien com a hereva dels seus avantpassats i que eren la font de la seva riquesa i el centre del seu poder, terres que li havien estat arrabassades en els enfrontaments entre les grans famílies nobles catalanes per a consolidar el seu poder i aconseguir més riqueses, davant d'uns reis —Pere I i Jaume I— que van intentar treure-les i controlar-les mitjançant pactes o per la força, perquè servissin els seus interessos, com van fer d'altres monarques europeus al llarg del segle XIII.

La historiografia ha subratllat tradicionalment les relacions violentes que desplegaven els poderosos i ha remarcat molt poc les complexes relacions i lligams que de forma molt més pacífica unien les famílies de l'aristocràcia catalana, tant les de la petita noblesa com les dels clans més poderosos, i que també unien la majoria de la població catalana, la gent que poblava aquestes terres i que sovint, de forma silenciosa i amb un treball dur i constant, les treballaven per a viure i assegurar-se un futur per a la seva descendència.

Encara que de vegades resulti més difícil, hem d'estudiar i revisar els vincles i els lligams que trenaven una rica xarxa relacional tant entre els llinatges nobles, els patricis urbans o els professionals més rics com entre les capes més populars, ja que no es pot entendre l'època medieval sense pensar-la com una època en la qual les relacions eren l'element organitzador fonamental.⁵⁵

Sovint, com en el cas de la naturalesa de les relacions de la comtessa Aurembiaix amb el rei Jaume I, hem de revisar la documentació⁵⁶ i rellegir-la des de noves perspectives. Potser així tindrem la possibilitat d'arribar a conèixer els lligams que van establir dones i homes medievals de diferents estaments i classes fora del marc estrictament legal, el qual s'anava fent progressivament més rígid amb l'ajut inestimable de l'Església.

Violant d'Hongria, reina de Catalunya-Aragó

En més d'una ocasió, el papat intervé en la vida personal del Conqueridor. Així, cap a l'any 1234, sembla que, a proposta del papa, es van iniciar els contactes per a concertar el matrimoni de Violant

55. NÚRIA JORNET I BENITO, TERESA VINYOLES VIDAL, MARÍA-MILAGROS RIVERA GARRETAS, BLANCA GARÍ, MARÍA DEL CARMEN GARCÍA HERRERO I MARÍA ELISA VARELA-RODRÍGUEZ (COORD.), *Las relaciones en la historia de la Europa Medieval*, València, Tirant lo Blanc, 2006.

56. Documentació en una gran part ja coneguda.

d'Hongria amb Jaume I. El matrimoni se celebrà a Barcelona el 1235.⁵⁷ De nou, el monarca triava una dona forta i de talent, una dona que l'ajudaria en la difícil tasca de govern i que el va influir profundament —així ho recull una bona part de la historiografia. Com d'altres reines, també Violant elegí un monestir per a la seva tomba; en aquest cas, per la seva especial vinculació, la reina troba adient el monestir de Vallbona de les Monges.

Blanca de Antillón, amistançada reial

Possiblement uns cinc anys més tard, Jaume I ja havia establert relació amb una altra aristòcrata, l'aragonesa Blanca de Antillón. A aquesta dama, no li faltaven ocasions per a conèixer i tractar el monarca, perquè el seu pare pertanyia al seguici de Jaume el Conqueridor. Blanca era filla de Sancho de Antillón i de Donya Ozenda, i era néta de Vallés de Bergua.

Joan Miret i Sans recull la presència de Blanca de Antillón fent de testimoni en un bon nombre de documents del regnat de Jaume I; per exemple, hi actua en l'aprovació —el 12 d'octubre de 1251— que fa el monarca del testament de la reina Violant, aprovació en la qual consten els dotze mil marcs que li deu el rei d'Hongria a compte del dot.

El cronista Pere Tomic va recollir a les *Històries* que Blanca de Antillón era «donna d'Aragó qui era molt honrada e de gran llinatge.»⁵⁸

La relació del rei amb Blanca de Antillón possiblement es va iniciar pels volts del 1240; no sabem, però, quan assoleix l'estatus d'amistançada, però sí que cap al 1241 va néixer un fill d'aquesta relació amorosa, Ferran Sanxis. Amb motiu del naixement del seu fill comú, Jaume I li va concedir els drets del castell de Castre, a la Ribagorça⁵⁹ —com consta en un pergamí de Jaume I—,⁶⁰ i d'altres feus i privilegis.

Blanca de Antillón és una de les amistançades o concubines reials de la qual tenim notícies més minses. El rastre documental de l'aristòcrata aragonesa es perd ràpidament, però és probable que el rei mantingués algun vincle amb la mare d'un dels seus fills preferits, un dels que més el va acompanyar en actes d'importància tant política com militar. Anys més tard, Ferran Sanxis es revoltà contra el seu pare i mantingué enfrontaments amb els seus germanastres, sobretot amb l'infant Pere.

Teresa Gil de Vidaure, amistançada i promesa de Jaume I

Una altra aristòcrata aragonesa, però d'origen navarrès, Teresa Gil de Vidaure, va prendre el lloc de Blanca de Antillón. Teresa Gil de Vidaure era vídua de Sancho Pérez de Lodosa.⁶¹ L'inici de la relació amb el rei es podria fixar pels volts del 1255, i es perllongà fins al 1265.

El rei li va fer promesa de casament, per la qual cosa es considerava que, entre ella i el rei, hi havia un autèntic lligam matrimonial: així ho va reconèixer el papa.

Teresa Gil era una dona de gran personalitat i va tenir una vida intensa. Les fonts la mostren comportant-se com una gran dama i sembla que va ser una gran administradora i organitzadora.

Va ser una de les concubines o amistançades fundadores: va fundar el convent de la Saïdia de

57. Vegeu Claire PONSICH, «Une petite fille de l'empereur de Constantinople, reine d'Aragon, Identité et pouvoirs de Jolánta Árpád (1215-1251)», en aquest mateix volum, p. 529-566.

58. Pere TOMIC, *Històries e conquestes dels reys d'Aragó e comtes de Catalunya*, València, Anubar, 1970, cap. 39

59. A la serra de l'Espadan.

60. ACA, pergamí núm. 878 de Jaume I.

61. Julián AVELLANES COSCUJUELA, prevere, «Teresa Gil de Vidaure y Jaime el Conquistador», *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey en Jaume I y a la seua època, segona part*, Barcelona, 1913, p. 790-798.

València i s'hi va recloure cap al 1265, quan emmalaltí en contraure la lepra. Jaume I, aprofitant la malaltia i argumentant que podia contagiar-lo, aprofità per a separar-se'n definitivament.

Teresa Gil i Jaume I van tenir dos fills, Jaume de Xèrica i Pere d'Ayerbe. Ambdós van ser legítims pel rei per tenir possibilitats de succeir-lo.

L'aristòcrata va sobreviure a Jaume I; va morir cap al 1288 i, com va disposar, va ser soterrada amb l'hàbit cistercenc al convent que havia fundat, a la Saïdia de València. Se li van atribuir intervencions miraculoses i, en la tradició cistercenca, va ser considerada beata.

Berenguera Alfonso o Berenguela Fernández, parenta i amistançada

Teresa Gil de Vidaure va ser reemplaçada com a senyora a la cort catalanoaragonesa per l'aristòcrata i parenta de Jaume I Berenguera Alfonso, també coneguda com Berenguela Fernández. Berenguera era filla d'Alfons de Molina i cosina d'Alfons X de Castella. Era una cortesana, fou educada a la cort castellana del rei Savi i era gran amiga i dama de la reina de Castella, la muller d'Alfons X, la princesa aragonesa Violant, filla de Jaume I.

Devia ser una dama jove i bella i el rei volia casar-s'hi i repudiar Teresa Gil de Vidaure.

Encara que com a parenta del rei catalanoaragonès es devien conèixer de feia temps, sembla que la relació amorosa va sorgir a la trobada d'Alcaraz (1265). En aquesta població, es van reunir Jaume I i el seu gendre Alfons X amb els seus respectius seguicis i consellers per a acordar els termes de la conquesta de Múrcia.

En el seguici d'Alfons X, com a dama de la reina Violant de Castella, hi havia Berenguera Alfonso. En acabar la trobada, Berenguera ja no tornà a Castella amb la seva senyora i amiga la reina, sinó que s'incorporà al seguici de Jaume I, l'acompanyà i va iniciar una relació que la convertí en la seva amistançada o concubina. Les fonts no diuen si la jove Berenguera es va enamorar ràpidament del monarca aragonès, perquè entre ells hi havia una considerable diferència d'edat, ni si va marxar amb Jaume I amb total complaença des de l'inici. En qualsevol cas, la passió i la generositat del monarca devien impressionar-la fortament, ja que el rei va repudiar Teresa Gil de Vidaure per poder casar-se amb ella. Però Jaume I havia d'aconseguir primer que el papa autoritzés la separació de Teresa Gil de Vidaure, és a dir, que el papat aprovés el trencament del seu matrimoni morganàtic.

Les poc fluides relacions amb el papat no van afavorir Jaume I en el procés de separació de Teresa Gil, i el papa no va autoritzar mai el trencament del matrimoni amb l'aristòcrata aragonesa.

Jaume I, però, es va mostrar molt generós amb la seva jove concubina i es va comprometre a donar-li importants quantitats de diners, com fan constar diversos documents de la Cancelleria. Consta que la jove amistançada va fundar, entre d'altres beneficis, una capellania a l'església del monestir de Santa Clara de València.⁶² El rei sembla que volia que aquestes sumes destacades fossin com una «donatio propter nuptias». Les quantitats estaven en relació amb la noblesa i la bellesa de Berenguera Alfonso i l'estimació i l'admiració que li professava el rei, el qual es referia a ella com a «karissime et dilectissime nostre dompne Berenguarie Alfonsi».⁶³

La jove concubina no va poder gaudir durant gaire temps dels donatius i els regals reials, ja que va morir a Narbona a l'entrada de l'estiu del 1272.⁶⁴

62. Vegeu Josep SOLER I PALET, «Un aspecto de la vida privada de Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 564.

63. ACA, reg. 16, 2a part, foli 258. Citat a Maria Carme ROCA, *Les dones de Jaume I*, Barcelona, L'Esfera dels Llibres, 2008, p. 212.

64. Va morir al convent de framenors de Narbona i allí va ser soterrada. Vegeu Maria Carme ROCA, *Les dones...*, p. 213.

No sabem si van ser les importants donacions fetes en metàl·lic i en béns immobles a Berenguera Alfonso o si van ser la seva bellesa, la seva joventut i la seva empena les que van moure el poeta Cerverí de Girona a escriure el *Maldit bendit*, poema en el qual sembla que es refereix a la jove concubina reial.⁶⁵

Berenguera Alfonso i Jaume I sembla que aconseguiren formar una parella sòlida, malgrat l'oposició del papat i probablement també d'alguns consellers reials i membres de la cort. El rei li demostraria la seva estima amb la seva gran generositat i amb la tendresa i la delicadesa amb què sempre s'hi referia. Berenguera li demostrà el seu amor, mantenint-se al seu costat fins que, trobant-se tots dos ja malalts, morí i el féu hereu dels seus béns. El monarca cedí una part dels béns a alguns convents, monestirs i parròquies de Narbona.

Sibil·la de Saga, darrera concubina del rei en Jaume

Sabem ben poques coses de la darrera concubina reial, Sibil·la de Saga.⁶⁶ Sabem que era una noble catalana —probablement del Berguedà— que estava casada amb Arnau de Cabrera quan es convertí en amistançada de Jaume I. Tampoc no es conserven gaires dades del temps durant el qual va ser la favorita del rei, excepció feta, d'una banda, del llarg plet que va sostenir per aconseguir la separació d'Arnau de Cabrera —la cúria papal tampoc no va autoritzar la separació— i, d'altra banda, de la seva instal·lació a Barcelona —després de la mort del rei— en una gran mansió a prop del convent de Sant Francesc amb els seus fills, i conservant una cordial i estreta relació amb alguns dels fills del rei i amb d'altres membres de la cort. Sibil·la va gaudir del respecte i l'estima dels fills i els néts de Jaume I, els quals li van mantenir les donacions atorgades pel monarca i li'n van fer de noves, la qual cosa li permeté mantenir una bona renda vitalícia, i també va rebre les rendes que li corresponien de les propietats i les possessions dels Cabrera, la família del seu marit.

Sembla que Jaume I no guardà gaire dol per la seva amiga Berenguera Alfonso, ja que cap al 1275 el papa Gregori X li recriminava tenir una amistançada que ja estava casada i que havia abandonat el marit. La referència papal semblava clarament anar contra Sibil·la de Saga⁶⁷ i el rei, en la resposta, va sostenir que la seva concubina no estava casada legítimament.⁶⁸

Sibil·la i Arnau de Cabrera van tenir quatre fills —Berenguer, Arnau, Dalmau i Pere— i una filla, Constança.

Potser el seu acostament a la cort va començar a través de la seva sogra Guillema de Cabrera, que també ha estat considerada —per una part de la historiografia— amistançada del rei en Jaume pels volts del 1274.

65. Si bé, com assenyala en el seu treball Miriam Cabré, «Trobadors i cultura trobadoresca durant el regnat de Jaume I» en aquest mateix volum, p. 921-938, hi ha discordança entre la datació del poema i l'any del traspàs de Berenguera. Vegeu Martí de RIQUER, *Història de la literatura catalana*, vol. 1, Barcelona, Ariel, 1984-1988, p. 129. Vegeu també la contribució de Miriam Cabré al Congrés Internacional Francesc Eiximenis, 600 anys (1409-2009), Universitat de Girona, del 12 al 14 de novembre de 2009.

66. Antoni PLADEVALL I FONT, *Sibil·la de Saga. Perfil biogràfic de la darrera amiga de Jaume I*, Barcelona, Imprenta Subirana, 1973, p. 9.

67. Ja que no podia anar dirigida contra la seva sogra, Guillema de Cabrera, a la qual també s'havia relacionat amb el rei, però aquesta era ja vídua. Les donacions reials a favor de Guillema de Cabrera han estat utilitzades com a argument principal per a justificar la relació amb el monarca.

68. Jaume I, en la seva resposta al papa, sosté que, quan Sibil·la es va casar amb Arnau de Cabrera, aquest ja convivia *more uxorio* amb una altra dona, és a dir, ja tenia una convivència matrimonial amb una altra muller: vegeu Antoni PLADEVALL I FONT, *Sibil·la de Saga...*, p. 17.

Un document datat el 26 gener de 1275⁶⁹ recull la donació reial del castell de Tàrbena i de diverses alqueries a terres valencianes a Sibilla de Saga, i en el mateix document es disposava que, a la mort de la seva amistançada, els béns passarien al fill que tinguessin de la seva unió.⁷⁰

Jaume I era ja un home ancià —tenia cap a seixanta-sis anys— quan va iniciar la relació amb la jove Sibilla de Saga i va continuar les seves demandes a Roma per a aconseguir l'anul·lació del vincle amb Teresa Gil de Vidaure. La negativa de la cúria papal, malgrat les amenaces llançades al monarca, va impedir que la nova amistançada es convertís en reina de dret, perquè de fet el rei i una bona part de la família i la cort així la consideraven.

Sibilla acompanyava el rei allà on anava —en aquestes dates, sembla que es movia entre Barcelona i València. Fou a València, ja molt malalt, on va afegir dos codicils al seu testament —datat el 1272— durant el mes de juliol del 1275. El 27 del mateix mes morí a València.

La mort del rei no deixà Sibilla desamparada, perquè, com ja hem dit, la concubina mantenia una estreta i afectuosa relació amb els fills del rei, fins al punt que el futur Pere el Gran, abans de la seva coronació, féu donació a la companya del seu pare d'una important quantitat a cobrar sobre les rendes reials de Terrassa, i els anys successius el rei li confirmà d'altres donacions; el juliol del 1288, el rei Alfons,⁷¹ fill de Pere el Gran, també confirmà que Sibilla rebria les rendes sobre Terrassa i d'altres castells veïns. I també amb Jaume II mantingué bones relacions,⁷² i el rei li confirmà algunes donacions i en féu d'altres al seu fill, Arnau de Cabrera.

Sibilla mantindrà, doncs, durant tota la seva llarga vida una renda anual considerable, a la qual se sumaven les rendes de les possessions i les propietats dels Cabrera. Amb aquestes rendes va poder mantenir, com consta en diversos documents, la seva esplèndida casa a Barcelona, que prengué el seu nom —Casa o Hospici de Na Saga. Aquesta casa era prop del convent de framenors de Barcelona.

Sibilla va viure com una gran aristòcrata⁷³ —sense ser-ho—, quasi podríem dir com una reina, sense tampoc arribar a ser-ho, malgrat el desig de Jaume I. Formà part de la cort en successius regnats, i també en formaren part els seus fills i la seva germana Beatriu.

Sibilla fou també una amistançada fundadora. Va comprar el mas Moneder, prop del portal de Sant Antoni, al raval barceloní, i va cedir-lo a l'abat de Poblet perquè fundés un priorat: aquest és l'origen del priorat de Natzaret de Barcelona. I encara va fer una altra fundació: el primer monestir de monges dominicanes de Barcelona, que més endavant es convertí en el monestir de Montsió. Sibilla va dotar de rendes aquest monestir, com ho recull el seu testament datat el 1320: «Instituïm i manem que en la dita ciutat de Barcelona o en el seu territori s'institueixi i edifiqui perpètuament un monestir de monges incloses o tancades de l'orde de predicadors sota el nom i invocació de Santa

69. Datat segur, com era acostumat a Catalunya, per l'Encarnació, per la qual cosa no seria el 1274, l'any que apareix en el document, sinó el 1275. Vegeu Antoni PLADEVALL I FONT, *Sibilla de Saga...*, p. 28-29.

70. ACA, reg. 20, foli 206, publicat a Josep SOLER I PALET, «Un aspecte de la vida privada de Jaume I», a *Congrés d'Història...*, p. 569, nota 2.

71. Sibilla va ser l'encarregada de pagar a Nicolau de Cerers, joier, per les joies que havia fet per al rei Alfons i per a ella.

72. La relació de confiança amb Sibilla es pot apreciar en l'elecció que fa el rei. El monarca tria la casa de Sibilla perquè es dugui a terme la confecció dels vestits que havia de lluir la seva filla, la infanta Isabel, en els actes de la petició de mà, davant els ambaixadors del seu promès el duc d'Àustria (1313). Vegeu ACA, Cancelleria, Reg. Curie 11 de Jaume II, f. 41v.

73. Com ho demostraran les compres d'esclaus que fa. Arxiu de la Catedral de Barcelona, Notaris, Manual de Bernat Villarrúbia, 1302-1308, folis 89v-90. Citat a Antoni PLADEVALL I FONT, *Sibilla de Saga...*, p. 35.

Magdalena.» També consta que va prometre donar una quantitat important per a la compra d'un espai adient per a l'edificació i la construcció del monestir.⁷⁴

Sibilla va disposar el seu enterrament a l'església del convent de predicadors, és a dir, dels dominicans, Santa Caterina de Barcelona, a la capella que hi va fer construir i que dedicà a santa Margarida.

Féu deixes a molts altres convents amb la disposició que resessin per la seva ànima, com per exemple a les monges de Santa Clara. A la seva parròquia, Sants Just i Pastor, li va deixar un drap d'or per a l'altar, i féu altres deixes als hospitals de la ciutat i també a l'obra de la seu barcelonina.

També va fer importants donacions al monestir de Valldaura, a Sant Pere de les Puelles, a Santa Maria de Jonqueres i a Valldonzella. La darrera concubina reial no oblidava al seu testament les cases de monges importants a la ciutat i als voltants.

La llarga vida de Sibilla de Saga és un bon exemple de la gran activitat i influència que van desplegar algunes de les amistançades o concubines reials. I encara que la historiografia tradicional ha insistit massa en l'exclusió de la dona de l'aristocràcia dels afers públics,⁷⁵ veiem que la majoria d'amistançades o concubines reials actuaven directament o juntament amb el rei en aquesta mena d'afers.

LES AMISTANÇADES: AMANTS, MARES I DONES RIQUES

Les amistançades o concubines del rei en Jaume també permeten apreciar com es pot i s'ha de separar —a diferència del que considerava la historiografia tradicional— l'estudi de la família de l'estudi del cicle de la vida de les dones, i deixar de considerar-les, només, en funció d'altres membres de la família: filles, mullers, mares, vídues, àvies..., per poder passar a considerar-les per elles mateixes com a dones que viuen, desitzen, actuen... Tot i que no podem oblidar que la tutela legal dels pares, germans o marits podia reforçar la tendència a uniformar la situació de la dona, perquè el dret confereix una «categoria» ben específica a la muller, diferenciant-la de tota la resta de dones i també dels homes, la vida de cada dona estava sotmesa a molts canvis, a moltes sorpreses, i era molt més imprevisible i molt més rica en experiències del que marcaven les categories creades pel dret.

A la darrerria de l'edat mitjana, les fonts sovint ens permeten detectar alguns canvis en les relacions que se succeeixen en el si de les famílies de les diferents classes i grups socials; sembla que augmenta la capacitat de les joves d'oferir resistència a l'ordre patriarcal —fos representat pel pare o per la mare—, que es documenta a diverses àrees europees i que es concretarà en un augment del recurs als tribunals de les joves que s'oposaven a la tria feta per la família, o acusaven la família d'haver-les obligat a contreure núpcies amb algú que de cap manera volien.

Si bé el dret eclesiàstic, abans del Concili de Trento, no considerava ja com a lligams vàlids els dels matrimonis clandestins,⁷⁶ sí que eren acceptats com a vàlids per les lleis civils, encara que es fessin amb l'oposició dels pares. Evidentment, l'Església i el dret eclesiàstic acceptaven com a vàlids els matrimonis contrets *in facie ecclesiae*, és a dir, en presència del mossèn i davant dos o tres testimonis, així

74. Antoni Pladevall recull aquestes dades dels documents del Fons Cabrera i Bas de l'Arxiu Ducal de Medinaceli. Vegeu Antoni PLADEVALL I FONT, *Sibilla de Saga...*, p. 46.

75. Silvana SEIDEL MENCHI, Anne JACOBSON SCHUTTE i Thomas KUEHN (cur.), *Tempi e spazi di vita femminile tra medioevo ed età moderna*, Bolonya, Il Mulino, 1999, p. 227.

76. Gaetano COZZI, «Padri, figli e matrimonio clandestini (metà sec. XVI - metà sec. XVIII)», *Cultura*, núm. XIV (1976), p. 169-213; Beatrice GOTTLIEB, «The Meaning of Clandestine Marriage», a Robert WHEATON i Tamara K. HAREVEN (ed.), *Family and Sexuality in French History*, Filadèlfia, 1980, p. 49-83. Vegeu també l'apartat «Matrimonis clandestins i altres transgressions», a Carme BATLLE I GALLART i M. Teresa VINYOLES I VIDAL, *Mirada a la Barcelona medieval des de les finestres gòtiques*, Barcelona, Rafael Dalmau, 2002, p. 150-156.

com els matrimonis secrets.⁷⁷ Els matrimonis celebrats segons el ritu secret⁷⁸ defensaven el ple acord i consentiment, és a dir, el consens dels contraents, i obrien als fills i sobretot a les filles una possibilitat de defugir l'oposició del pare, la mare i els parents.

Per a la historiadora Daniela Hacke, la vida de les casades era «una fase de la vida complexa, tant des del punt de vista de l'espai com del temps, que anava canviant notablement per a la dona al llarg de la vida matrimonial.»⁷⁹ Sovint, a mesura que avançava la vida de les dones casades, també s'ampliaven els indrets en els quals es movien i vivien, és a dir, els espais es dilataven al mateix temps que les seves responsabilitats.

Com podem apreciar sovint en les fonts, les dones de tots els nivells econòmics, i les nobles en particular, feien visites regulars a la parentela, a famílies amigues que vivien a prop i, de tant en tant —si les seves rendes els ho permetien—, feien fins i tot viatges més llargs per a visitar parents en d'altres contrades o ciutats. Les visites a santuaris locals, que formaven part de la vida religiosa de l'època, proporcionaven a les dones l'ocasió d'allunyar-se temporalment de casa seva. A més, com hem vist en el cas d'alguna de les amistançades que provenien de famílies amb membres que formaven part del seguici del rei —Blanca de Antillón— o de la reina —Elo Álvarez—, es movien contínuament; d'altres, però, freqüentaven la cort més esporàdicament, per a participar en actes de caire rellevant o en festes de la família reial.

Un nombre significatiu de dones contreia matrimoni entre els dotze i els setze anys. El període en què cada membre del jove matrimoni continuava vivint a casa dels pares respectius, o a casa dels pares d'un dels membres de la parella, i era tractat com l'adolescent que era abans del casament, variava en funció de la seva edat. Sovint no sabem ni quant trigaven a solemnitzar el casament des del prometatge, i menys encara quan el consumaven. El casament de Jaume I amb Elionor de Castella en seria un bon exemple. I també el prometatge d'Aurembiaix amb Jaume I, o d'aquest amb Amícia, són exemples de promeses que mai no s'arribaren a solemnitzar.

No sabem ben bé si les nenes, que es casaven abans dels setze anys, consumaven el matrimoni abans de complir-los. És possible que entre els dotze i els setze anys hi hagués consumacions del matrimoni, tot i que en desconeixem el percentatge. El costum de casar-se sent encara pràcticament nenes, i residir a casa dels pares o dels sogres, feia que sovint tinguessin algunes o totes les criatures quan encara les joves casades no disposaven de casa pròpia. Segons Barbara Harris, fins que una dona no disposa de casa pròpia, es pot considerar que encara està en la primera fase de vida matrimonial,⁸⁰ perquè no pot organitzar, gestionar i administrar la seva casa com li han ensenyat des de ben petita. D'aquesta formació bàsica, en donen compte totes les concubines reials: són bones organitzadores, gestionen les rendes i els béns immobles que el rei els concedeix i porten una vida activa a la cort, participant sovint de forma molt activa en els assumptes de govern i, com era costum, dedicant una part de la seva activitat a fundar noves institucions religioses, o d'assistència, o a matrocinar la construcció dels edificis que les hauran d'albergar i d'altres obres artístiques.

77. J. WENNER, «Gewissensehe», a *Lexikon für Theologie und Kirche*, 1960, 4, p. 868

78. V. HUNECKE, *Der venezianische Adel am Ende der Republik 1646-1797. Demographie, Familie, Haushalt*, Tübingen, 1995.

79. Daniela HACKE, «Non lo volevo per marito in modo alcuno». Matrimoni forzati e conflitti generazionali a Venezia fra il 1580 a il 1680», a Silvana SEIDEL MENCHI, Anne JACOBSON SCHUTTE i Thomas KUEHN (cur.), *Tempi e spazi...*, p. 195-254, especialment p. 227-228.

80. Barbara HARRIS, «Spazio, tempo e potere delle mogli aristocratiche nell'Inghilterra dei primi Tudor (1450-1550)», a Silvana SEIDEL MENCHI, Anne JACOBSON SCHUTTE i Thomas KUEHN (cur.), *Tempi e spazi...*, p. 225-254, especialment p. 234.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERIGO, Joseph; JOANNOU, Pericle P.; LEONARDI, Claudio; PRODI, Paulo [ed.] (1962). *Conciliorum Oecumenincorum Decreta*. Friburg: Herder.
- ARENDT, Hannah (1996). «¿Qué es la libertad?». A: *Entre el pasado y el futuro. Ocho ejercicios sobre la reflexión política*. Barcelona.
- AVELLANES COSCUJUELA, Julián (1913). «Teresa Gil de Vidaure y Jaime el Conquistador». A: *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey en Jaume I y a la seua època, segona part*. Barcelona.
- BELTRÁN TARRÉS, Marta; CABALLERO NAVAS, Carmen; CABRÉ I PAIRET, Montserrat; RIVERA GARRETAS, María Milagros; VARGAS MARTÍNEZ, Ana (2000). *De dos en dos. Las prácticas de creación y recreación de la vida y la convivencia humana*. Madrid: Horas y HORAS.
- BRUNDAGE, James A. (1975). «Concubinage and Marriage in Medieval Canon Law». *Journal of Medieval History*, núm. 1.
- BURNS, Robert I. (1981). *Jaume I i els valencians del segle XIII*. València: Tres i Quatre. [Pròleg de Joan Fuster]
- (comp.) (1990). *Los mundos de Alfonso el Sabio y Jaime el Conquistador. Razón y fuerza en la Edad Media*. València: Alfons el Magnànim.
- CABESTANY, Joan F. (2004). *Jaume I Conqueridor i home de govern, 1208-1276*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- CAPOROSI, Patrizia (2009). *Il corpo di Diotima. La passione filosofica e la libertà femminile*. Macerata: Quodlibet.
- CASEY, James (1999). *La famiglia nella storia*. Roma; Bari: Laterza.
- COZZI, Gaetano (1976). «Padri, figli e matrimoni clandestini (metà sec. XVI - metà sec. XVIII)». *Cultura*, núm. XIV.
- DIÒTIMA (2002). *Approfittare dell'assenza*. Nàpols: Liguori.
- DOMINGO, Dolores (2007). *A la recerca d'Aurembiaix*. Lleida: Universitat de Lleida; Institut d'Estudis Ilerdencs.
- DOMINIANNI, Ida [cur.] (2001). *Motivi della libertà* Milà: Franco Angeli.
- (2004). «La apuesta de la libertad femenina». *DUODA. Revista d'Estudis Feministes*, núm. 26.
- ECHÁNIZ SANS, María (1990). *Las mujeres en la Orden de Santiago en el Monasterio de Sancti Spiritus de Salamanca, 1268-1500*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- (1992). *Las mujeres de la Orden Militar de Santiago en la Edad Media*. Lleó: Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo.
- ESPOSITO, Anna (2004). «Adulterio, concubinato, bigamia: testimonianze dalla normativa statutaria dello Stato pontificio (secoli XIII-XVI)». A: SEIDEL MENCHI, Silvana; QUAGLIONI, Diego [cur.]. *Trasgressioni, Seduzione, concubinato, adulterio, bigamia (XIV-XVIII secolo)*. Bolonya: Il Mulino.
- FERRANTE, Lucia (2004). «“Consensus concubinarius”: un'invenzione giuridica per il principe?». A: SEIDEL MENCHI, Silvana; QUAGLIONI, Diego [cur.]. *Trasgressioni, seduzione, concubinato, adulterio, bigamia (XIV-XVIII secolo)*. Bolonya: Il Mulino.
- FERRER VIDAL, María Soledad (1983). «Los monasterios femeninos de la Orden de Santiago durante la Edad Media». A: *Simposio Internacional sobre las Órdenes Militares en el Mediterráneo Occidental durante los siglos XII-XVIII*. Madrid: Casa de Velázquez, p. 41-50.
- FIRPO, Arturo (1986). «Las concubinas reales en la Baja Edad Media castellana». A: FONQUERNE, Yves-René; ESTEBAN, Alfonso [coord.]. *La condición de la mujer en la Edad Media. Actas del coloquio celebrado en la Casa de Velázquez del 5 al 7 de noviembre de 1984*. Madrid: Universidad Complutense.
- FURIÓ, Antoni (2007). *El rei conqueridor. Jaume I: entre la història i la llegenda*. València: Bromera.
- GAUDEMET, Jean (1987). *Le mariage en occident. Les mœurs et le droit*. París: Du Cerf.
- GOODY, Jack (1976a). «Inheritance, Property and Women: Some Comparative Considerations». A: GOODY, Jack; THIRSK, Joan; THOMPSON, Eduard P. [ed.]. *Family and Inheritance*. Cambridge.
- (1976b). *Production and Reproduction: A comparative Study of the Domestic Domain*. Cambridge.
- (1986). *La evolución de la familia y del matrimonio en Europa*. Barcelona: Herder.
- (1992). *Femmes. Mariages-Linages. Mélanges offerts à Georges Duby*. Bruselles: Bibliothèque du Moyen Âge.
- (2000). *La familia europea*. Barcelona: Crítica.
- GOTTLIEB, Beatrice (1980). «The Meaning of Clandestine Marriage». A: WHEATON, Robert; HAREVEN, Tamara K. [ed.]. *Family and Sexuality in French History*. Filadèlfia.

- HACKE, Daniela (1999). «“Non lo volevo per marito in modo alcuno”. Matrimoni forzati e conflitti generazionali a Venezia fra il 1580 a il 1680». A: SEIDEL MENCHI, Silvana; JACOBSON SCHUTTE, Anne; KUEHN, Thomas [cur.]. *Tempi e spazi di vita femminile tra medioevo ed età moderna*. Bolonya: Il Mulino.
- HARRIS, Barbara (1999). «Spazio, tempo e potere delle moglie aristocratiche nell'Inghilterra dei primi Tudor (1450-1550)». A: SEIDEL MENCHI, Silvana; JACOBSON SCHUTTE, Anne; KUEHN, Thomas [cur.]. *Tempi e spazi di vita femminile tra medioevo ed età moderna*. Bolonya: Il Mulino.
- HUNECKE, V. (1995). *Der venezianische Adel am Ende der Republik 1646-1797. Demographie, Familie, Haushalt*. Tübingen.
- JOMBART, E. (1942). «Concubinage». A: *Dictionnaire de droit canonique*. Vol. III. París, col. 1513-1524.
- JORNET I BENITO, Núria (2004). «La pràctica de la pau: Maria de Castella, reina d'Aragó». A: *La diferència de ser dona. Recerca i ensenyament de la història*. Barcelona, CD Rom. [<http://www.ub.edu/duoda/diferencia/>]
- JORNET I BENITO, Núria; VINYOLÉS VIDAL, Teresa M.; RIVERA GARRETAS, María-Milagros; GARÍ, Blanca; GARCÍA HERRERO, María del Carmen; VARELA-RODRÍGUEZ, María Elisa (2006). *Las relaciones en la historia de la Europa Medieval*. València: Tirant lo Blanc.
- KUEHN, Thomas (1982). *Emancipation in Late Medieval Florence*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- (1991). *Law, Family and Women. Towards a Legal Anthropology of Renaissance Italy*. Chicago: University of Chicago Press.
- LECLERQ, Henri (1924-1950). «Concubinat». A: CABROL, Fernand; LECLERQ, Henri [ed.]. *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. París.
- LUCAS, Angela M. (1985). *Women in the Middle Ages. Religion, Marriage and Letters*. Segona part. *Women and Marriage*. Brighton: The Harvester Press Limited.
- MARTINI, Gabriele (1986-1987). «La donna veneziana del '600 tra sessualità legittima ed illegittima. Alcune riflessioni sul concubinato». *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, núm. CXLV.
- MIRET I SANS, Joaquim (2004). *Itinerari de Jaume I el Conqueridor*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [Pròleg de Maria Teresa Ferrer i Mallol]
- MURARO, Luisa (2004). «Enseñar la libertad». *DUODA. Revista d'Estudis Feministes*, núm. 26.
- NANCY, Jean-Luc (1988). *L'expérience de la liberté*. París: Galilée.
- PELAJA, Margherite; SCARAFFIA, Lucette (2008). *Due in una carne. Chiesa e sessualità nella storia*. Roma.
- PLADEVALL I FONT, Antoni (1973). *Sibilla de Saga. Perfil biogràfic de la darrera amiga de Jaume I*. Barcelona: Imprenta Subirana.
- RIQUER, Martí de (1984-1988). *Història de la literatura catalana*. Barcelona: Ariel.
- RIVERA GARRETAS, María Milagros (1978). *La formación de estructuras cristianas en Castilla la Nueva: la Encomienda y el Priorato de Uclés, de la Orden de Santiago, en los siglos XII y XIII: 1174-1310*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- (1983). «La Orden de Santiago en Castilla la Nueva en los s. XII y XIII». A: *Simposio Internacional sobre las Órdenes Militares en el Mediterráneo Occidental durante los siglos XII-XVIII*. Madrid: Casa de Velázquez.
- ROCA, Maria Carme (2008). *Les dones de Jaume I*. Barcelona: L'Esfera dels Llibres.
- ROMEO, Giovanni (2008). *Amori proibiti. I concubini tra Chiesa e Inquisizione*. Roma; Bari.
- ROSSETTI, Gabriella (1977). «Il matrimonio del clero nella società altomedievale». A: *Il matrimonio nella società altomedievale*. Vol. I. Spoleto.
- SÁINZ DE LA MAZA LASOLI, Regina (1980). *La Orden de Santiago en la Corona de Aragón*. 1. *La encomienda de Montalbán (1210-1327)*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- (1983). «Aspectos relevantes de la Orden de Santiago en Aragón en el siglo XIII y primera mitad del XIV». A: *Simposio Internacional sobre las Órdenes Militares en el Mediterráneo Occidental durante los siglos XII-XVIII*. Madrid: Casa de Velázquez, p. 85-102.
- SCOTT, Joan W. (1999). «La experiencia como prueba». Trad. d'Eva Espasa. A: CARBONELL, Neus; TORRAS, Meri [ed.]. *Feminismos literarios*. Madrid.
- SEIDEL MENCHI, Silvana; JACOBSON SCHUTTE, Anne; KUEHN, Thomas [cur.] (1999). *Tempi e spazi di vita femminile tra medioevo ed età moderna*. Bolonya: Il Mulino.
- SEIDEL MENCHI, Silvana; QUAGLIONI, Diego [cur.] (1999). *Coniugi nemici. La separazione in Italia dal XII al XVIII secolo*. Bolonya: Il Mulino.

- SEIDEL MENCHI, Silvana; QUAGLIONI, Diego [ed.] (2000). *Matrimoni in dubbio. Unioni controverse e nozze clandestine in Italia dal XIV al XVIII secolo*. Bolonya: Il Mulino.
- [ed.] (2004). *Trasgressioni. Seduzione, concubinato, adulterio, bigamia (XIV-XVIII secolo)*. Bolonya: Il Mulino.
- SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume (2003). *El rei Jaume i la renaixença als Països Catalans*. Barcelona: Dalmau.
- SOLDEVILA, Ferran (1961). *Jaume I i Pere el Gran*. Barcelona: Vicens Vives.
- (1967). *Al marge de la Crònica de Jaume I*. Barcelona: Dalmau.
- SOLDEVILA, Ferran [ed.] (1983). *Les quatre grans cròniques. Crònica del rei Jaume I el Conqueridor*. Barcelona: Selecta.
- [ed.] (2007). *Les quatre grans cròniques. Llibre dels feits del rei En Jaume*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. [Revisió filològica de Jordi Bruguera, revisió històrica de M. Teresa Ferrer i Mallol]
- SOLER I PALET, Josep (1913). «Un aspecte de la vida privada de Jaume I». A: *Congrés d'Història de la Corona d'Aragó dedicat al Rey en Jaume I y a la seua època, segona part*. Barcelona.
- STAFFORD, Pauline (1983a). *Queens, Concubines and Dowagers. The king's Wife in the Early Middle Ages*. Londres.
- (1983b). «The Bride to Be. Marriage ant the family. Noble Women. Royal Princesses. Widows and sisters. Betrothal». A: STAFFORD, Pauline. *Queens, Concubines and Dowagers. The king's Wife in the Early Middle Ages*. Londres.
- (1983c). «The distinction between marriage and concubinage was not entirely simple, nor did it remain unchanged throughout the period...». A: STAFFORD, Pauline. *Queens, Concubines and Dowagers. The king's Wife in the Early Middle Ages*. Londres.
- TOMIC, Pere (1970). *Històries e conquestes dels reys d'Aragó e comtes de Catalunya*. València: Anubar, cap. 39.
- TOURTOULON, Charles de (1874). *Don Jaime I el Conquistador, rey de Aragón, conde de Barcelona, señor de Montpeller, según las crónicas y documentos inéditos*. València: Imprenta de José Doménech. 2 v. [València: Librerías París-Valencia SL. Servicio de Reproducción de Libros, 2002]
- TRILLO SAN JOSÉ, Carmen [ed.] (2004). *Mujeres, familia y linaje en la Edad Media*. Granada: Universidad de Granada.
- UDINA I ABELLÓ, Antoni M. (2001). *Els testaments dels comtes de Barcelona i dels reis de la Corona d'Aragó. De Guifré Borrell a Joan II*. Barcelona: Fundació Noguera.
- VARELA-RODRÍGUEZ, M. Elisa; GIRONELLA I DELGÀ, Anna (2008). «Entre madres e hijas: Beatriu Ros y Àngela Benet Tolsà de Ripoll». A: *Vidas de mujeres del Renacimiento*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- VILLACAÑAS, José Luis (1981). *Jaume I el Conquistador*. Madrid: Espasa Calpe.
- WENNER, J. (1960). «Gewissensehe». A: *Lexikon für Theologie und Kirche*.